

WAARDERING EN STEDELIJKE VERNIEUWING VAN DE WESTELIJKE TUINSTEDEN IN AMSTERDAM

NOOR MENS

De Westelijke Tuinsteden in Amsterdam gelden als een schoolvoorbeeld van de moderne stedenbouw zoals die in de jaren twintig en dertig werd gepropageerd door de architecten van het Nieuwe Bouwen, die zich hadden verenigd in de Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM). Dat is niet verwonderlijk, want het stedenbouwkundig plan, het be-

faamde Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP) uit 1934, was een ontwerp van de voorzitter van de CIAM, Cornelis van Eesteren (1897-1988). Het overgrote deel van deze wijken werd in de wederopbouwperiode gerealiseerd met door de centrale overheid gedirigeerde sociale woningbouw, waarvoor het oorspronkelijke plan op onderdelen werd aangepast en ingevuld. Aanvankelijk gebeurde dat onder leiding van Van Eesteren, hoofdontwerper bij de afdeling Stadsontwikkeling van de Amsterdamse Dienst der Publieke Werken, later door diens opvolger Jacoba Mulder (1900-1988). Deze wijken werden in de jaren

▲ 1. A. Bodon, Confuciusplein, Sloterveer, 1957 (Stadsarchief Amsterdam/Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechtsvoorganger: glasnegatieven)

2. Luchtfoto Slottermeer-Zuidwest, ter hoogte van de Noordzijde en de Slottermeerlaan (Stadsarchief Amsterdam/Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening; foto's)

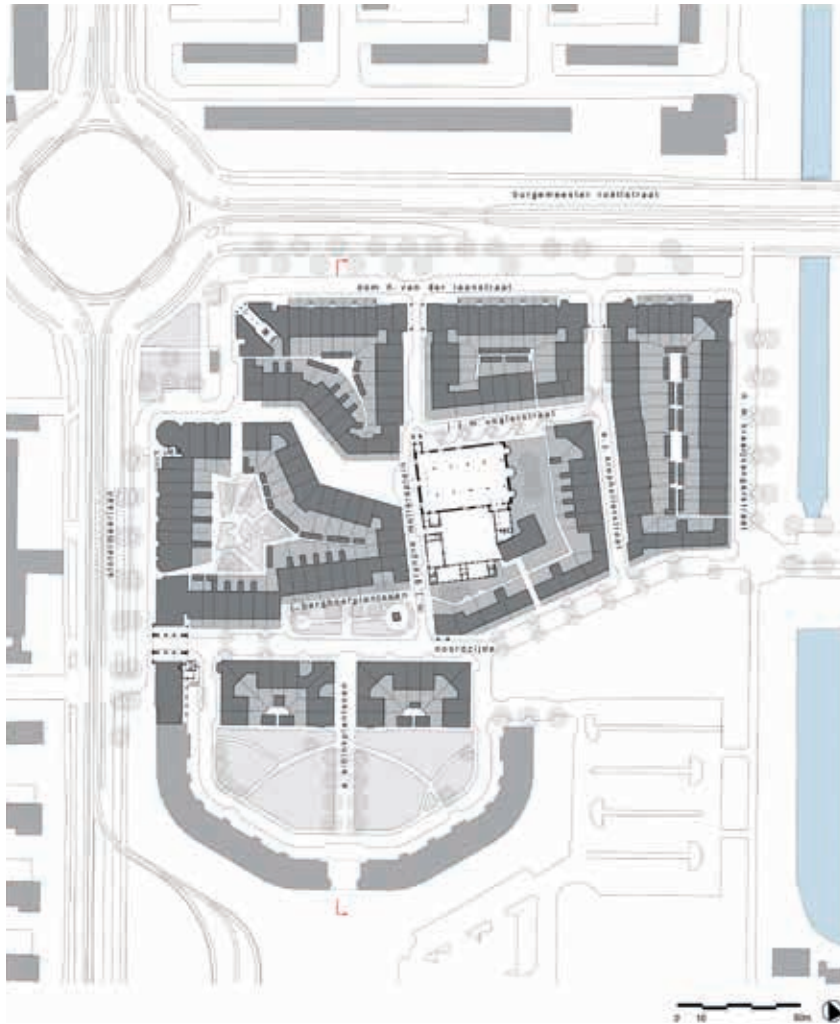
vijftig het toonbeeld van vooruitstrevende denkbeelden op het gebied van de volkshuisvesting.

De tuinsteden kenmerken zich door een open bouwwijze met bouwblokken vrijstaand in het groen, zonder duidelijke voor- en achterkanten. Men had afscheid genomen van het klassieke stedenbouwkundige repertoire met gesloten straatwanden. Daarvoor in de plaats kwam een combinatie van rechte stroken en haken rondom hoven, met een overdaad aan licht, lucht en zon. Lang duurde de euforie over deze wijken echter niet. In de jaren tachtig werden de Westelijke Tuinsteden zelfs synoniem met verloedering, criminaliteit en sociale problemen; reden om ze vanaf de jaren negentig rigoureus aan te pakken. Aanvankelijk was daarbij sprake van weinig respect voor de cultuurhistorische waarden die deze wijken ontleen aan zowel het stedenbouwkundig plan als de sociale woningbouw die er te vinden is. Zo kon het gebeuren dat sloop-nieuwbouwplannen werden uitgevoerd waarvan de architectonisch-stedenbouwkundige principes haaks stonden op die van het oorspronkelijke plan. De door Krier Kohl Architecten ontworpen Noorderhof (1995-1999)

maakte dit pijnlijk duidelijk. Beginnend met dit project komt in dit artikel een reeks plannen voor stedelijke vernieuwing aan de orde die het aanzien van de Westelijke Tuinsteden volkomen heeft veranderd. Vervolgens wordt beschreven hoe deze ingrepen het besef aanwakkerden dat deze wijken wel degelijk grote cultuurhistorische waarden vertegenwoordigen die bescherming verdienen, en hoe nieuwe inzichten ontstonden om deze waarden tot hun recht te laten komen.¹

DE NOORDERHOF: DE RENAISSANCE VAN HET GESLOTEN BOUWBLOK

De Slotterplas is het hart van de Westelijke Tuinsteden en misschien de meest sprekende getuigenis van de idealen van licht, lucht en zon in de naoorlogse stedenbouw. Aan de noordpunt van deze recreatieplas bouwde Krier Kohl Architecten in de jaren negentig vier gesloten bouwblokken, die in hun opzet en architectonische uitwerking sterk contrasteren met de open verkaveling in de buurten eromheen (afb. 2, 3 en 4).² De blokken hebben een onregelmatig grondplan en

3. Situatietekening van de buurt Noorderhof (uit: D. van Gameren, P. van der Putt, A. Kraaij, *Dash 05. The Urban Enclave/De stadsenclave*, Delft 2011)

4. Noorderhof, H.M. Kraaijvangerstraat gezien in zuidwestelijke richting naar de Noordzijde vanaf de Dom H. van der Laanstraat (Stadsarchief Amsterdam/ foto Martin Alberts)

vormen betrekkelijk nauwe straten. Eén hiervan heeft een trechtervormige verbreding die zich opent naar de in het midden van de jaren vijftig gebouwde Onze Lieve Vrouwe van Lourdeskerk van M.J. Granpré Molière (1883-1972), die met zijn zware, gesloten bakstenen muren toen al een opvallend element in dit stadsdeel vormde. Krier Kohl Architecten beperkte zich tot het stedenbouwkundig plan; zes bureaus uit binnen- en buitenland tekenden voor de afzonderlijke woningen die door elkaar heen aan de verschillende straatjes werden gerealiseerd, waarbij aan de afwerking van de hoekwoningen bijzondere aandacht werd geschonken.

Het bijzondere van de Noorderhof is dat het gebouwd is volgens principes die radicaal breken met die van de stedenbouw in de Westelijke Tuinsteden. Het project introduceert een stedenbouwkundig element dat daarin tot dan toe afwezig was. Het gesloten bouwblok is de essentie van de negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse stad, heeft voor- en achterkanten en vloekt daarmee tegen het principe van de alzijdig gelijkwaardige en van alle kanten zichtbare gevels van de los in de ruimte geplaatste architectonische volumes. Bouwblokken maken straten – straten golden in de moderne stedenbouw, die de open bebouwing propageerde, als een relict uit het verleden. Achterkanten en ‘rues corridors’ met gesloten straatwanden stonden voor slechte woonomstandigheden. Ze zouden de achtergestelde positie van het minder welvarende deel van de bevolking onderstrepen door ze weg te stoppen in achterhuizen aan stegen zonder licht, lucht en ruimte. De open bouwwijze rekende daarmee op de meest radicale wijze af.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw verscheen het gesloten bouwblok opnieuw in de stedenbouw. Het werd omarmd als het ideale geneesmiddel tegen de kwalen van de stedenbouwkundige voortbrengselen uit de decennia na 1945. Het ligt voor de hand dat Krier Kohl Architecten zich lieten inspireren door de fameuze Amsterdamse volkshuisvesting van de jaren twintig: een combinatie van gesloten bouwblokken op basis van het uitbreidingsplan van Berlage en de exuberante, expressionistische architectuur die bekend werd als de ‘Amsterdamse School’. Juist die elementen waren voor moderne architecten en stedenbouwkundigen een steen des aanstoets geweest, maar inmiddels waren ze herontdekt. Al deze factoren maakten dat dit project op te vatten is als een reactie op de erfenis van de moderne stedenbouw, temeer omdat het complex verrees in een wijk die nu wordt gezien als een icoon van de moderne beweging in Nederland: de Westelijke Tuinsteden. Toen de Noorderhof werd gebouwd, stonden de principes die tot dit icoon hadden geleid kennelijk niet in hoog aanzien. Sterker nog, het feit dat dit type wijk vanaf de jaren tachtig werd geassocieerd met sociale problemen en verloedering, was reden om bij

de vernieuwing ervan een radicaal andere weg in te slaan. Daarvan is de Noorderhof een vroeg en extreem voorbeeld.

VAN TOONBEELDEN VAN GOED WONEN NAAR ACHTERSTANDSWIJKEN

Toen de Westelijke Tuinsteden werden opgeleverd, gold de mogelijkheid voor Amsterdammers om eraan toe te verhuizen als een lot uit de loterij.³ Er was een enorm gebrek aan woningen. In de jaren dertig was weliswaar veel gebouwd – investeerders verkozen de bouw van vooral middenstandswoningen boven riskante beleggingen in aandelen – maar ook aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was het aanbod te klein, vooral voor de arbeiders. Voeg daarbij de bouwstop die in 1942 werd afgekondigd, de verwoesting van woningen in door oorlogshandelingen getroffen gebieden en de enorme achterstand bij het renoveren en vervangen van krotwoningen, en het wordt begrijpelijk waarom de woningnood ‘volksvijand nummer één’ was. Groot waren de woningen in de nieuwe wijken niet, maar ze waren naar de toenmalige maatstaven wel van alle gemakken voorzien en gebouwd in een ruim opgezette, groene omgeving. Ze vertegenwoordigden bovendien nieuwe woonidealen, waarin ruimte en openheid centraal stonden. Het waren toonbeelden van modernisme en ze werden, onder andere om die reden, in verband gebracht met de sociale en democratische samenleving waarvan de contouren in de jaren vijftig zichtbaar werden. Daarna zette een neerwaartse trend in. Dat was het geval in bijna alle wijken die tussen de late jaren veertig en de jaren zeventig volgens ongeveer hetzelfde basismodel werden opgezet. Ze waren ontworpen uit één stuk en bevatten alles wat voor het dagelijks leven nodig was: behalve woningen ook winkelcentra, sportvoorzieningen, kerken en scholen. Dankzij de toepassing van een beperkt aantal eindeloos herhaalde woningtypen werden ze in ijtempo gebouwd, en anders dan in langzaam gegroeide wijken dienden de slijtageverschijnselen zich bijgevolg in alle onderdelen ongeveer tegelijkertijd aan. Behalve bouwkundige gebreken waren er ook problemen met de sociale structuur. Na hun oplevering volgden nieuwe stadsuitbreidingen en vormden wederopbouw wijken niet langer de voorhoede van nieuwe woonvormen. De oorspronkelijke bewoners waren in de jaren zeventig en tachtig uit hun woningen gegroeid en uitgeweken naar steden als Purmerend en Almere. Vaak werden ze opgevolgd door Antillianen en Surinamers, Marokkanen en Turken; de wederopbouw wijken werden de voorposten van wat later de multiculturele samenleving ging heten. Na oorlogse buurten voldeden niet aan de eisen van de nieuwe stedelingen en werden, in de woorden van planoloog Jacqueline Tellinga, de ‘putjes van de woningmarkt’.⁴ In het buitenland deden zich vergelijkbare

problemen voor. Het in 2019 verschenen monumentale overzicht van *Neue Heimat* in Duitsland, de grootste woningbouworganisatie buiten de Sovjet-Unie, maakt pijnlijk duidelijk dat bijna geen enkele naoorlogse woonwijk aan het proces van grootscheepse verloedering ontsnapte.⁵

Al in de jaren zeventig werden de problemen in de Westelijke Tuinsteden onderkend, maar de verbeteringsvoorstellen bleven beperkt tot grootschalig onderhoud. Na de oliecrisis van 1973 werd veel waarde gehecht aan het isoleren van woningen om het energieverbruik te verminderen. Het aanbrengen van centrale verwarming en dubbel glas (vaak in plastic kozijnen) en het aanpassen van keukens en douches moesten het comfort verhogen. In de jaren tachtig werd geëxperimenteerd met verdergaande ingrepen. Zo begon men in Osdorp met het verdichten van de wijk door het inbreiden van vrijesector- en koopwoningen. Dat had consequenties voor de stedenbouwkundige opzet, waarbij nauwelijks rekening werd gehouden met de bestaande kwaliteiten.⁶

STEDELIJKE Vernieuwing

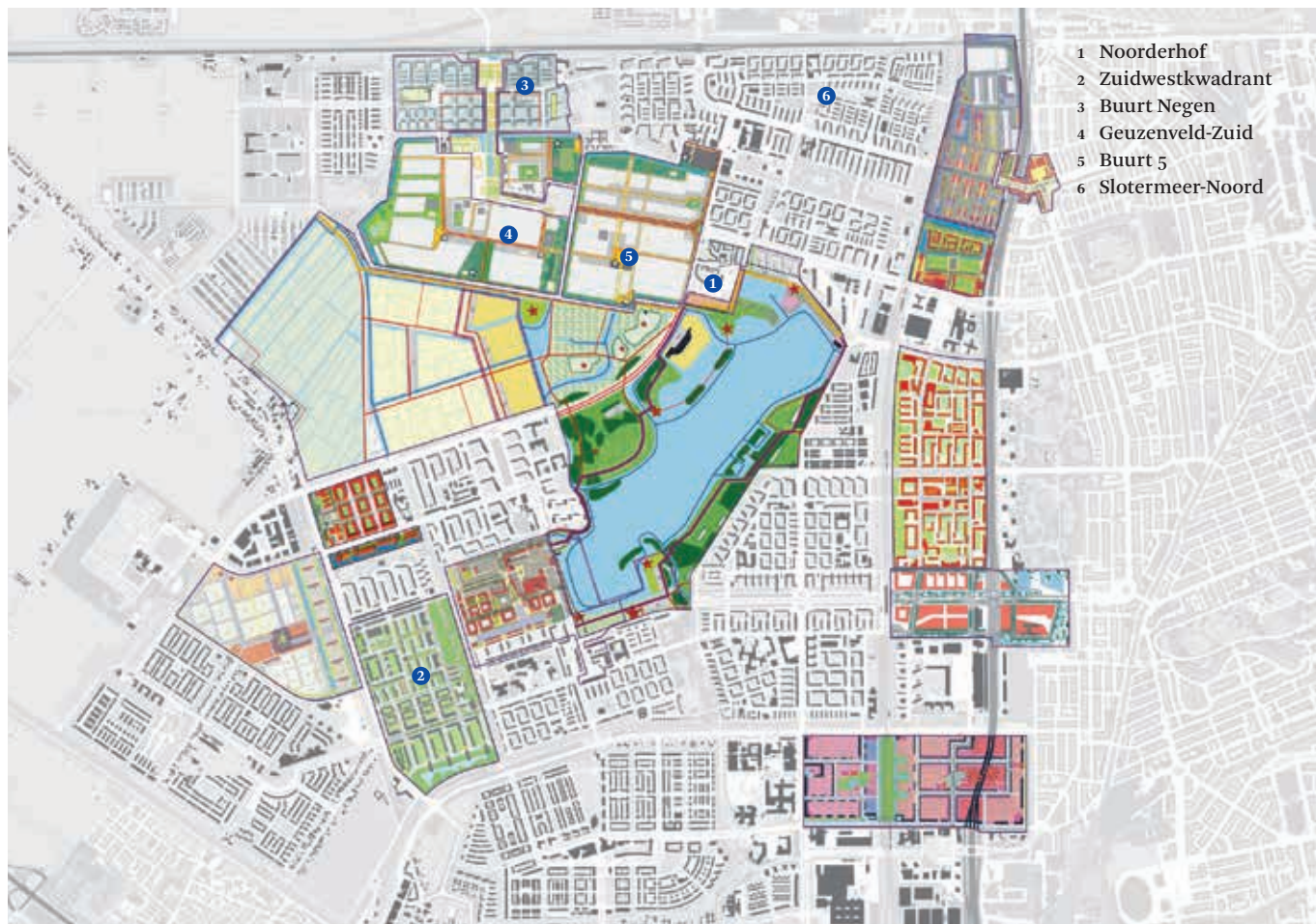
In de jaren negentig begonnen de grote vernieuwingsoperaties. Het is niet toevallig dat die werden ingeluid door het beëindigen van de sociale woningbouw waartoe in 1989 was besloten en het afbouwen van de subsidies voor stadsvernieuwing in 1992, toen al ongeveer de helft van de woningen in de Westelijke Tuinsteden was opgeknapt. De ambities van de stedelijke vernieuwing gingen aanzienlijk verder. In dit beleid zijn drie fasen te onderscheiden, waarbij de vernieuwing van sommige deelgebieden zich over meerdere fasen uitstrekte.

De eerste fase begon in 1992 na het afscheid van de stadsvernieuwing en duurde tot 1999. De Noorderhof stamt uit deze fase. De gemeente besloot de weggevalen rijkssubsidies te compenseren, maar niet zonder het ambitieniveau flink op te voeren. Voortaan kregen ook voorheen verwaarloosde sociale en culturele aspecten een rol, en daarnaast werd gestreefd naar meer woningdifferentiatie, die zou moeten bijdragen aan het oplossen van een van de problemen in de Westelijke Tuinsteden: de eenzijdige bevolkingsopbouw. De belangstelling voor erfgoedwaarden daarentegen was miniem. Vooral de commerciële partijen die het op de woningmarkt voor het zeggen kregen, keerden zich af van de moderne architectuur en stedenbouw in de naoorlogse uitbreidingswijken. Zij associeerden die met verloedering en achteruitgang, die alleen door grootschalige ingrepen nog te keren zouden zijn. De stapsgewijze ontmanteling van de sociale woningbouw dwong de woningbouwcorporaties, eigenaren van het overgrote deel van de woningvoorraad in de Westelijke Tuinsteden, om zich te profileren als min of meer normale, commerciële marktpartijen. Die waren gebaat

bij aantrekkelijke woningbouwprojecten – en dat voedde de gedachte dat ze af moesten van de woningbouw die de Westelijke Tuinsteden domineerde. De vermeende nadelen en gebreken van de moderne woningbouw werden geaccentueerd door nieuwbouw in een sterk afwijkend idioom. Dit leek de toestand van de bestaande voorraad en de wenselijkheid van sloop-nieuwbouw te onderstrepen.

In deze eerste fase liet de schaal van de meeste interventies het grootschalige stedenbouwkundige raamwerk van de Westelijke Tuinsteden nog min of meer ongemoeid. In de tweede fase was dat niet langer het geval. Toen tastten de grootschalige sloop-nieuwbouwprojecten ook de stedenbouwkundige kwaliteiten aan. Deze tweede fase begon in 1999 met de oprichting van Bureau Parkstad door de gemeente Amsterdam, de stadsdelen Bos en Lommer, Geuzenveld-Slotermeer, Slotervaart-Overtoomse Veld en Osdorp en de betrokken woningbouwcorporaties. De stedelijke vernieuwing onder leiding van Bureau Parkstad liep van 1999 tot 2007 en betekende een overgang naar beleid waarin principes uit de vinex-operatie werden geïntroduceerd: bouwen voor de markt en maximale woningdifferentiatie. Deze fase stond in het teken van grootschalige sloop-nieuwbouwplannen. Goedkope woningen werden vervangen door duurdere. Het Rijk stelde geld beschikbaar, mits de gemeente een ‘stadsvisie’ kon overleggen. Die werd in 1999 gepubliceerd onder de titel *Amsterdam complete stad. Stadsvisie tot 2010* en verbond fysiek, economisch en sociaal beleid met elkaar. De aan de stadsvisie gekoppelde *Nota Stedelijke Vernieuwing* voorzag een forse daling van het aantal (sociale) huurwoningen, en dat veronderstelde grootschalige sloop. De ambities van Bureau Parkstad werden geconcretiseerd in de ontwikkelingsvisie *Richting Parkstad 2015*, die in 2001 werd gepubliceerd. Het rapport bevat de ruimtelijke, programmatische, sociale, financiële en procedurele aspecten van de voorgenoemde vernieuwingsprojecten (afb. 5).⁷

De derde fase begon in 2007 en werd getekend door het voltooiën van het raamwerk waarbinnen de markt haar werk kon doen. Door het uitbreken van de financiële en economische crisis in 2008 viel de markt echter vrijwel stil, wat leidde tot de terugkeer van kleinschaliger interventies. Een positief effect van de crisis was dat er veel meer waardering kwam voor erfgoed. Ook corporaties gingen zich meer richten op hun bestaande gebouwenbestand. In de Westelijke Tuinsteden werden verschillende ensembles vernieuwd met behoud van erfgoedwaarden, waaronder de architectonische kwaliteiten en de relatie tussen de architectuur en de openbare ruimte op verschillende schaalniveaus.

5. Kaart Vernieuwingsplannen Nieuw West (archief Bureau Parkstad); de nummers verwijzen naar de besproken projecten

ZUIDWESTKWADRANT, OSDORP

In 1993 hadden de stadsdeelraden in de Westelijke Tuinsteden drie voorbeeldprojecten aangewezen. Een hiervan was het Zuidwestkwadrant in Osdorp. Dit project beslaat het oorspronkelijke deelplan E, een woongebied dat in de jaren zestig werd gerealiseerd en ongeveer 3000 woningen telde (afb. 6). Het bestond hoofdzakelijk uit sociale woningbouw met merendeels portieketageblokken, in een combinatie van haken en stroken. Hoewel dit gebied als voorbeeldproject werd aangewezen, betreft het feitelijk een openvolging van verschillende interventies die het tot een van de langstlopende renovatieprojecten in de Westelijke Tuinsteden maken. Uitgangspunt voor de stedelijke vernieuwing was uitgebreid marktonderzoek.⁸ Bureau Inbo toonde aan dat 'scheef' wonen er vaak voorkwam, en voorspelde dat mensen met hogere inkomens zouden wegtrekken als de wijk niet werd aangepakt. Het initiatief werd genomen door stadsdeel Osdorp, dat de

corporaties dwong mee te werken: weigerden ze, dan werden ze bij de ontwikkeling van een nieuwbouwwijk in dit stadsdeel uitgesloten.⁹ De eerste fase beperkte zich tot ingrijpende renovatie van de bestaande gebouwen. Daarbij werd geprobeerd een grotere woningdifferentiatie te bereiken. Van Schagen Architecten, dat zich profileerde als specialist in de omgang met naoorlogse woningtypen, slaagde erin die laatste strategie toe te passen met behoud van de oorspronkelijke architectonische kwaliteiten.¹⁰ Vierhonderd portiekflats werden geherstructureerd tot beganegrond-maisonnettes en met galerijen ontsloten gelijkvloerse woningen. Op het dak werden extra woningen gerealiseerd (afb. 7).

In een tweede fase verschoof het accent naar sloopnieuwbouw en werd de woningvoorraad aangepast. Dat gebeurde op basis van een vernieuwingsplan van Endry van Velzen van De Nijl Architecten, die vijf velden aanwees met een eigen verkavelingspatroon (afb. 8). Het plan maakte onderscheid tussen de aanpak van het stedenbouwkundige raamwerk en de vernieuwing van de bebouwingsvlakken. De vernieuwing die Van Velzen voorstelde, combineerde verstedelijking (verdichting) langs de bestaande wegen en 'verparking' aan de randen. De verdichting aan de randen

► 6. Dienst Publieke Werken, afdeling Stadsontwikkeling, voorontwerp uitbreidingsplan Tuinstad Osdorp, delen D, E en F (Stadsarchief Amsterdam/5344 archief Stadsontwikkeling)

7. Van Schagen Architecten,
Renovatie van vierhonderd
portieketagewoningen in Osdorp
(foto Janine Schrijver)

8. De Nijl Architecten,
stedenbouwkundig
plan Zuidwestkwadrant
(archief Bureau Parkstad)

9. H. van Vreeswijk, portieketagewoningen Pieter Calandlaan, Osdorp, 1961 (Stadsarchief Amsterdam/Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting: foto's F-serie)

10. Luchtfoto Geuzenveld, deelplan L met aan de rechterkant de portieketageblokken van B. Merkelbach, P. Elling en M. Stam (Stadsarchief Amsterdam/Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's)

11. B. Merkelbach, P. Elling, M. Stam, portieketagewoningen Wigbolt Ripperdastraat, Geuzenveld, ca. 1958 (Stadsarchief Amsterdam/Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting: foto's F-serie)

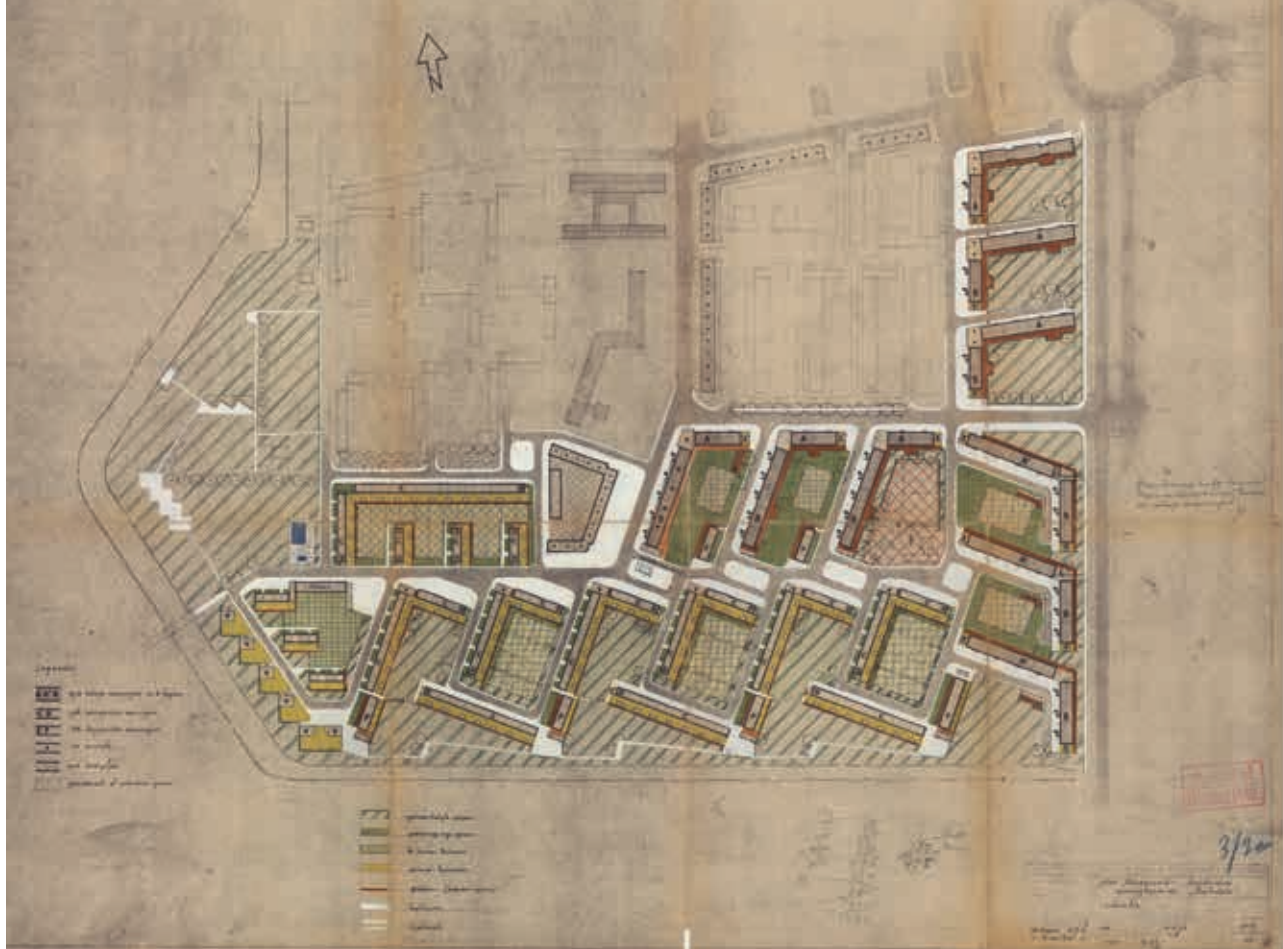
zou worden uitgevoerd in de vorm van urban villa's. De Pieter Calandlaan moest een hoofdontsluitingsweg worden met een hoogstedelijke uitstraling.¹¹ Hier voor werden de portieketageblokken naar ontwerp van architect Henri van Vreeswijk (1906-1974) afgebroken (afb. 9).

GEUZENVELD

Aan de voorbeeldprojecten die in de eerste fase waren gestart, voegde Bureau Parkstad een aantal vernieuwingsgebieden toe. Het project 'Geuzenveld Buurt Negen' was weliswaar in de eerste fase gestart, maar werd grotendeels ten tijde van Bureau Parkstad gerealiseerd. Buurt Negen is het noordelijk deel van Geuzenveld, dat wil zeggen het oorspronkelijke deelplan K, dat door Bernard Bijvoet (1889-1979) was ontworpen, en deelplan L naar ontwerp van Ben Merkelbach (1901-1961), Piet Elling (1897-1962) en Mart Stam (1899-1986) (afb. 10). De stedelijke vernieuwing in deze wijken kwam neer op sloop-nieuwbouw van een groot deel van de portieketagewoningen. De buurtring werd heringericht tot een ontsluitingsroute voor de buurt, met de toevoeging van enkele ruimtelijke accenten ter verbetering van de oriëntatie. De bebouwing van het Abraham Kuyperlaantracé moest de gebieden ter

12. MVRDV, Parkrandgebouw Dr. H. Colijnstraat, Geuzenveld, 2006 (Stadsarchief Amsterdam/foto Martin Alberts)

13. W. van Tijen, verkavelingsplan Geuzenveld, 1953 (Stadsarchief Amsterdam/5213 archief Publieke Werken)

weerszijden van het tracé verbinden (de Geuzenbaan). Dit resulteerde in een reeks grootschalige nieuwbouwprojecten die de tuinstad met zijn karakteristieke ruimtelijke kenmerken moest transformeren tot een gebied met binnenstedelijke dichtheden.¹² MVRDV ontwierp het Parkrandgebouw, een woongebouw aan het stadspark dat de overgang vormt tussen Geuzenveld en Slotermeer, waarvoor de portieketagewoningen van Merkelbach, Elling en Stam werden gesloopt (afb. 12 en 11).

Voor Geuzenveld-Zuid en Slotermeer-Buurt 5 maakte MUST een ontwerp dat in 2003 werd vastgesteld, eveneens in de beginperiode van Bureau Parkstad. Geuzenveld-Zuid bestaat uit de Dudokbuurt, de Van Tijenbuurt, de Bakemabuurt en de Wegener Sleswijkbuurt. Het plan bevatte voorstellen voor deze vier buurten met in totaal 3365 woningen, het winkelcentrum aan het Lambertus Zijlplein, buurtwinkels en basisscholen. De oorspronkelijke opzet met laagbouw buiten de buurtring werd zoveel mogelijk gerespecteerd (afb. 13).¹³ MUST wilde 1965 woningen slopen en er slechts 1500 voor terugbouwen, wat een ontspannen stedelijk woonmilieu moest bevorderen. Een gemengd woonmilieu met kleinschalige bedrijvigheid langs de buurtring moest meer levendigheid brengen, en de ruimtelijke relatie tussen de buurten en de groene randen zou een meer uitgesproken karakter moeten krijgen (afb. 14). Volgens het uitwerkingsplan (2005) zou de zogenaamde Van Tijenbuurt, in de jaren vijftig

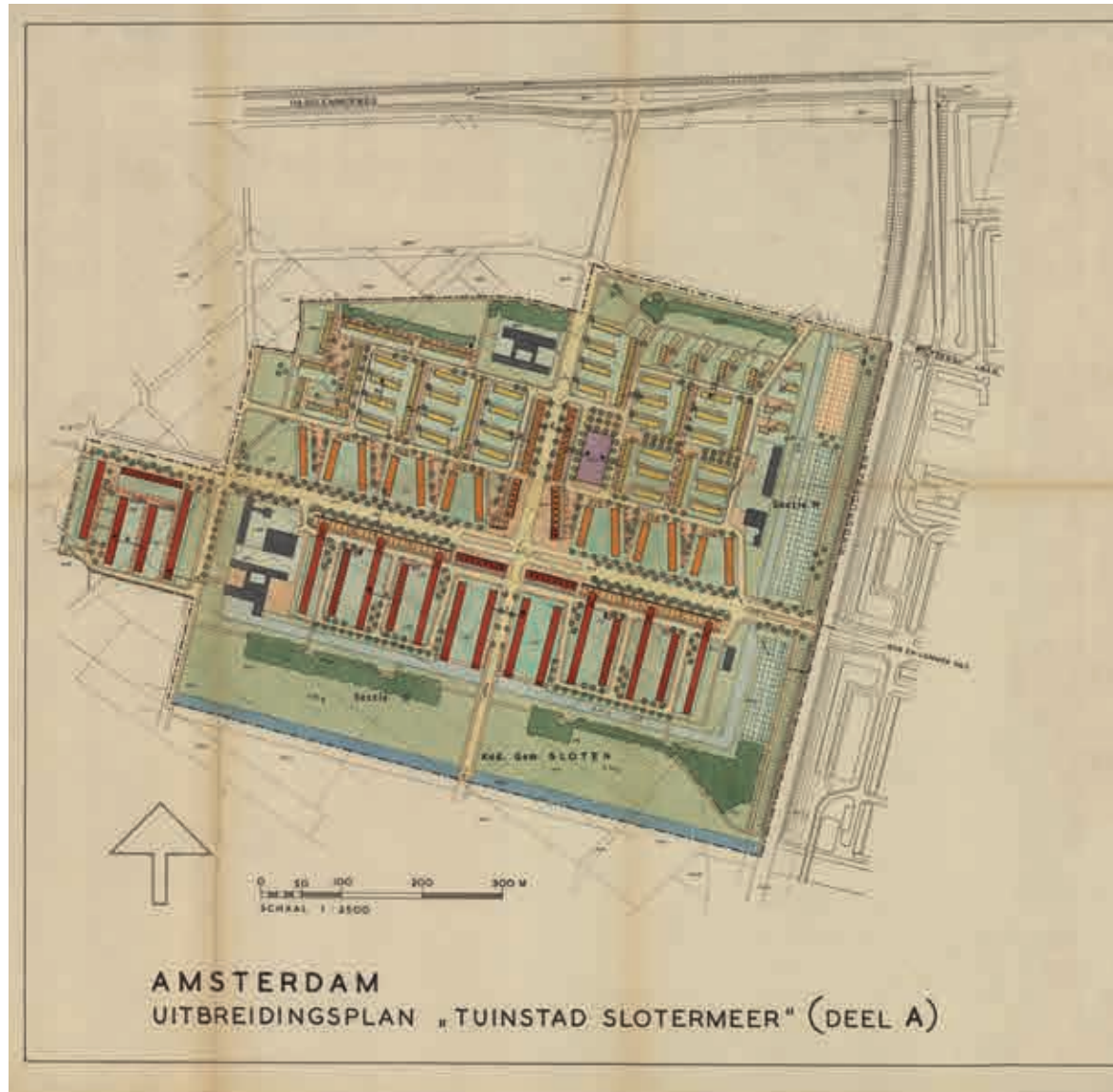
14. MUST, stedenbouwkundig plan Van Tijenbuurt (archief Bureau Parkstad)

15. W. van Tijen,
woningbouw Van Karnebeek-
straat, Geuzenveld, 1958
(Maria Austria Instituut/
foto Jan Versnel)

tot stand gekomen naar ontwerp van Willem van Tijen (1894-1974), gedeeltelijk worden gesloopt (afb. 15). Hiertegen rees verzet onder erfgoed-specialisten en architecten. De buurt werd hoog gewaardeerd vanwege de bijzondere verkaveling en de moderne uitstraling van de architectuur. Desondanks moesten de blokken plaatsmaken voor grotendeels grondgebonden woningen met tuinen. In tegenstelling tot de Van Tijenbuurt stond in de Dudokbuurt het behoud van de zogenaamde Dudokhaken voorop. Het plan daarvoor werd gemaakt door Van Schagen Architecten. De zolderverdieping werd vergroot tot een volwaardige woonverdieping.

SLOTERMEER

Slotermeer-Buurt 5 is het zuidwestelijke deel van Slotermeer, dat ligt tussen Sloterplas, Eendrachtspark, Jan de Louterpark en Plein '40-'45. Het vernieuwingsproject was een samenwerkingsverband tussen stadsdeel Geuzenveld-Slotermeer en de consortia West-

waarts en Far West en vond plaats vanaf 2003. Vooral de technische staat van de middelhoogbouw was slecht. Het plan behelsde de vernieuwing van woningen, voorzieningen en woonomgeving en voorzag in een gevarieerder woningaanbod dan voorheen. Bij aanvang van de vernieuwing telde de buurt 2757 woningen. De bedoeling was dat er tot het jaar 2015 1368 woningen gesloopt zouden worden, waarvoor 1447 woningen in de plaats zouden komen. Uiteindelijk zou de buurt 2836 woningen tellen. Het plangebied bestaat uit vijf deelgebieden: de Confuciusbuurt, het Jan de Loutercomplex, de Burgemeester Röellstraat Noord, de Lodewijk van Deysselbuurt en het gebied Rousseau/De Kade. Bij enkele van de gerealiseerde projecten binnen dit vernieuwingsgebied was behoud het uitgangspunt. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de renovatie van de 'Grote en de Kleine Verfdoo's' in de Lodewijk van Deysselstraat, in 1956 gebouwd naar ontwerp van Allert Warners (1914-1980) en in 2009 vernieuwd door Van Schagen Architecten. Rondom het Confuciusplein

DE ERFGOEDWAARDEN VAN DE WESTELIJKE

TUINSTEDEN: DE STEDENBOUW

Tijdens het proces van stedelijke vernieuwing nam de belangstelling voor de cultuurhistorische waarden van de naoorlogse woonwijken toe. Daarbij deed zich iets opvallends voor. Aanvankelijk was er vanuit de hoek van het erfgoed en de monumentenzorg nauwelijks aandacht voor de architectuur, maar des te meer voor het AUP, het stedenbouwkundig plan, dat werd gezien als typerend voor de idealen van het Nieuwe Bouwen uit de jaren dertig. Dat is merkwaardig, omdat de Westelijke Tuinsteden voor het overgrote deel werden gerealiseerd in de jaren vijftig en zestig en in elk opzicht representatief zijn voor de naoorlogse stadsuitbreiding en volkshuisvesting. Maar voor de architectonische kwaliteiten die deze wijken hebben, waren de deskundigen aanvankelijk nagenoeg blind. In de na de oorlog uitgevoerde wijken is het geraamte van het oorspronkelijk plan inderdaad te herkennen – maar alleen in de hoofdstructuur van de wijkindeling en de wijk-overschrijdende infrastructuur (verkeerswegen, kanalen en de veel later aangelegde ringspoorbaan). De binnen dit raamwerk uitgevoerde woningbouw werd echter volledig bepaald door de beleidskaders van de volkshuisvesting na de oorlog. Zo nam het aandeel van de particuliere woningbouw, die in de jaren dertig nog dominant was, drastisch af en kregen de woningbouwcorporaties het praktisch voor het zeggen. Deze moesten hun plannen echter afstemmen op de Wenken en Voorschriften van de Rijksoverheid – en daarmee ontstonden nieuwe kaders, die Van Eesteren in het AUP niet had kunnen voorzien. Gevolg was dat de woningbouw getekend werd door de introductie van industriële bouwmethoden met een hoge mate van herhaling en standaardisatie. De belangrijkste architectonisch-stedenbouwkundige innovatie betrof de hovenverkaveling, die werd ontwikkeld om de monotonie van de massawoningbouw te voorkomen. Deze architectonische invulling werd door latere architecten, stedenbouwkundigen en erfgoedzorgers aanvankelijk miskend. ‘Bij de naoorlogse stad’, zo stelde Endry van Velzen in 2002, ‘staan twee ontwerp-niveaus centraal: het niveau van de structuur en dat van de bebouwing. Deze ontwerp-niveaus hangen samen met de twee planniveaus die bij de aanleg zijn gehanteerd, namelijk het structuurplan en de bebouwingsplannen.’¹⁴ De waardering voor de structuur was positief. Zo stelden Zef Hemel en Vincent van Rossem dat het belang van de Westelijke Tuinsteden was terug te voeren op het AUP, dus op de schaal van de stedenbouw.¹⁵ Stedenbouwkundige Maurits de Hoog meende dat ‘het netwerk van hoofdwegen, waterlopen en groenelementen (...) voor de stedenbouwkundige structuur en de ruimtewerking van de Westelijke Tuinsteden van cruciale betekenis [is]. Ze vormen “lange lijnen”, die het de stadsgebruiker mogelijk maken zich te oriënteren; ze

bakenen heldere deelgebieden af binnen de Tuinsteden en hechten de Tuinsteden op een vanzelfsprekende manier aan zijn omgeving.’¹⁶

De positieve waardering voor de stedenbouwkundige schaal en het nagenoeg negeren van de architectuur sloten naadloos aan bij de opvattingen van de ontwerpers en beleidsmakers die zich sinds de jaren negentig bezighielden met de stedelijke vernieuwing. Zij spraken van ‘netwerken’. Hiermee worden de infrastructuur, de wegen en de waterwegen bedoeld – de stedenbouwkundige structuur. ‘Velden’ duiden op de invulling met de architectuur, en daarvoor was minder waardering. Over de netwerken bestond overeenstemming. Die zouden voornamelijk de waarden van de Westelijke Tuinsteden vertegenwoordigen, zoals Anna Vos, stedenbouwkundige bij de gemeente Amsterdam, in 1995 uiteenzette in de nota *Parkstad, een veelzijdig perspectief voor de Westelijke Tuinsteden*. Zij analyseerde de ruimtelijke karakteristieken van de Westelijke Tuinsteden vanuit de vraag welke elementen vervangbaar en welke onvervangbaar zijn bij de vernieuwing van deze wijken.¹⁷ Ze gebruikte hiervoor de metafoer van de Schotse ruit met het systeem van groen, blauw, zwart en rood. Daarbij stond de invulling van de bebouwing (rood) los van het raster van de drie verbindende structuren: verkeer (zwart), water (blauw) en groen (groen).¹⁸ Volgens Vos bestaat er geen relatie tussen het netwerk van wegen, waterwegen en groenstroken enerzijds en de bebouwing anderzijds. De verzameling van architectonische eenheden lijkt in de Westelijke Tuinsteden puur toevallig en dus inwisselbaar: ‘Het zwart, het groen en het blauw vormen drie afzonderlijke netwerken, die soms met elkaar samenvallen. Daarbinnen kunnen de bebouwingsvlakken relatief autonoom worden ingevuld, al naargelang de wisselende inzichten.’¹⁹ ‘Anders dan in de vooroorlogse stad’, stelde zij, ‘wordt het “monumentale” (= het te beschermen karakteristieke) in de Westelijke Tuinsteden gevormd door deze kleurrijke ruimte, niet door de gebouwen op zich. Oftewel: niet zozeer de vlakken op zich, maar de (specifieke) combinaties van de lijnen van de schotse ruit moeten worden gekoesterd.’²⁰ De nota van Vos bleek een vrijbrief voor de sloop van de bebouwing binnen de rode velden en het opnieuw invullen ervan.²¹ Vos werd hierin gesteund door Endry van Velzen: ‘Die velden zijn als het ware “black boxes”, die relatief los van de dragers kunnen worden ontwikkeld. Ten aanzien van woning en woonomgeving bestaat er dus een grote mate van vrijheid tot verandering.’²²

Deze opvattingen over de waarden van de Westelijke Tuinsteden bleven niet zonder consequenties voor de manier waarop werd aangekeken tegen de gevolgen van de stedelijke vernieuwing. We zagen dat de Noorderhof van Krier Kohl Architecten daarvan een extreem voorbeeld is. Het project staat haaks op de oorspronke-

lijke architectonisch-stedenbouwkundige opzet van de Westelijke Tuinsteden. Toch leidde dat bij stedenbouwkundigen en architecten niet tot overwegende bezwaren. Het project vult een gebied op dat binnen het raster van hoofdwegen, groen- en waterstructuur ligt, maar tast die structuur zelf niet aan. Daarmee raakt het aan een van de meest controversiële onderwerpen in het denken over het erfgoed in naoorlogse woonwijken: wat is bepalend voor de waarde: de stedenbouwkundige hoofdstructuur of de architectuur van de 'velden'? Of ligt het genuanceerder?

DE WAARDE VAN DE ARCHITECTUUR

In de latere fasen van de stedelijke vernieuwing werd duidelijk dat de grootschalige ingrepen die toen werden doorgevoerd ook de stedenbouwkundige kwaliteiten aantastten. Dat opende de ogen voor de kwaliteiten die het AUP ontleende aan de ruimtelijke wisselwerking tussen het stedenbouwkundig plan en de invulling ervan. De grootschalige sloop-nieuwbouwprojecten stimuleerden een fundamentele herbezinning op de erfgoedwaarden. In de loop van de jaren 2000 groeide het besef dat ook de invulling van de structuur – de architectuur – van belang was. De ontwerpmethodes die in de diverse wijken werd beproefd, resulteerde in een nieuwe stedelijke grammatica: een op het proces gebaseerde methode die een toenemend aantal schaalniveaus integreert.²³ In 2004 organiseerde de Van Eesteren-Fluck & Van Lohuizen Stichting (EFL Stichting), opgericht om het gedachtegoed van de naamgevers van wie er twee tot de drijvende krachten achter het AUP hoorden in ere te houden, een *expertmeeting* over de vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden. Daar werd de gedachte afgezworen dat de architectuur geen enkele waarde zou vertegenwoordigen en volkomen inwisselbaar zou zijn. Vos meende nu: 'Het meest wijdverbreide misverstand is dat de velden van bebouwing autonoom zouden zijn, alsof die naar willekeur kunnen worden uitgepoetst en opnieuw ingevuld, zonder rekening te houden met de aard van de netwerken.'²⁴ Ruimte voor verwarring bleef echter aanwezig: 'De "kenners" zijn het er niet zomaar over eens: zijn het de gebouwen, of de netwerken van blauw, groen en zwart? Gaat het letterlijk om het fysieke of zijn het de principes, bijvoorbeeld herhaling in de vorm van een reeks of een veld, asymmetrie of open verkaveling?', vroeg zij zich af.²⁵

Geconfronteerd met projecten als de Noorderhof merkte Vos op dat deze geen enkele relatie hadden met de stedenbouwkundige context: 'Het probleem zit hem in de onverschilligheid van de context, in de non-relatie met de netwerken van de Burgemeester Röellstraat, de Slotermeerlaan en de Sloterplas. Daarin is het plan volkomen gebiedsvreemd. De Noorderhof heeft totaal geen betekenis op de grote schaal. Als de vernieuwing van de zogenaamde velden op deze wijze,

los van de netwerken, wordt doorgezet, is het te verwachten eindresultaat bizar.'²⁶ Het was inmiddels duidelijk geworden dat de relatie tussen velden en netwerken cruciaal was. De samenhang van architectuur en stedenbouw op het niveau van de bebouwing is tenslotte een belangrijk kenmerk van de naoorlogse stad, meende ook Van Velzen.²⁷ En voorzitter van de EFL Stichting Dirk Frieling, tot slot, stelde: 'De cultuurhistorische betekenis van ontwerp en inrichting van Amsterdam Nieuw-West komt vooral tot uitdrukking in de manier waarop woningplattegronden, verkaveling van de bebouwing en de lange lijnen van de openbare ruimten in de vorm van waterlopen, wegen en groenvoorzieningen in onderling verband zijn gedimensioneerd en geordend.'²⁸

Ondertussen bleef de vraag naar de verankering van erfgoedwaarden actueel; de stedelijke vernieuwing was een trein die onverminderd voortdenderde. Vooral bij sloop-nieuwbouwplannen doemde de vraag op naar de intenties van de oorspronkelijke ontwerpers.²⁹ Hoe hadden die het spel tussen stedenbouw en architectuur (de lange lijnen en de invulling van de velden) aangegrepen om een esthetisch bevredigend resultaat te bereiken? Het bewustzijn dat dit spel bijdroeg aan de cultuurhistorische waarden (die dus uitstegen boven hun betekenis als historisch document van het ideaal om alle Nederlanders aan een goede woning te helpen) vroeg om een nadere bepaling van de waarden van het oorspronkelijke ontwerp. De erkenning dat deze van belang waren, resulteerde onder andere in het aanwijzen van 34 'Parels van Nieuw-West' in 2003.³⁰

In de jaren hierna verscheen een aantal publicaties die bijdroegen aan een herwaardering van het AUP. *Nieuw-West: parkstad of stadswijk. De vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam*, een in 2016 verschenen publicatie van Ivan Nio, Arnold Reijndorp, Wouter Veldhuis, Anita Blom en Hein Coumou, gaat in op 'de ruimtelijke en sociaal-culturele effecten van de veranderende fysieke vorm van de naoorlogse stad'. De auteurs richten zich vooral op de 'vernieuwing en de betekenis van de collectieve en publieke ruimte, een van de meest markante dragers van de naoorlogse wijken'. Anders dan de titel doet vermoeden, hebben zij ook oog voor de waarde van de architectuur. Het Cuypergenootschap besteedde in een reeks artikelen aandacht aan de waardering van naoorlogs erfgoed in Amsterdam Nieuw-West en de redenen waarom deze op gespannen voet staat met de stedelijke vernieuwing.³¹ Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ging zich intensief bezighouden met de culturele betekenis van de naoorlogse wijken. Duidelijk is dat in Nederland het besef was doorgebroken dat de naoorlogse wijken wel degelijk culturele waarden vertegenwoordigen die het niveau van de stedenbouw overstijgen.

De noodzaak om waarderingsmethoden te ontwikkelen die zijn geënt op de specifieke kwaliteiten van de

naoorlogse woonwijken werd erkend – de waarde van de naoorlogse woonwijk ligt niet in het individuele monument, noch in de stedenbouwkundige hoofdopzet, maar in de wisselwerking tussen de gebouwen en hun ruimtelijke context op verschillende schaalniveaus: de buurt, de wijk, de infrastructuur, het groen en het water.³²

CONCLUSIE

Het staat buiten kijf dat het project van de Noorderhof radicaal afscheid nam van de uitgangspunten van het modernisme. Deze interventie werd destijds niet gezien als een onverantwoorde aantasting van de erfgoedwaarden van de Westelijke Tuinsteden; die zouden in de stedenbouwkundige kwaliteiten van het AUP verankerd zijn, niet in de invulling van de ‘velden’. Later kwam er meer waardering voor de architectuur.

Maar leidde deze fundamentele verdieping tot een meer behoedzame omgang met de Westelijke Tuinsteden? Tot op heden is dat maar in zeer geringe mate het geval. Bij een beperkt aantal projecten is er aandacht voor de erfgoedwaarden, maar de dreiging van groot-schalig ingrijpen in deze wijken is nog net zo actueel als in de periode van Bureau Parkstad. Momenteel zijn er plannen voor verregaande verdichting van Nieuw-West; de wijken worden gezien als een gebied met een groot ‘inbrei-potentieel’. Volgens gemeentelijk hoofdplanoloog Jos Gadet is er een overdaad aan groene en openbare ruimte.³³ Wanneer deze plannen doorgang vinden, gaat dit ten koste van een van de belangrijkste kwaliteiten van de Westelijke Tuinsteden, de ruimtelijke en programmatische samenhang op het niveau van de buurt. Misschien is er eerst weer een crisis nodig om tot nieuwe inzichten te komen.

NOTEN

- 1 Dit artikel is gedeeltelijk gebaseerd op N. Mens, *Een architectuurhistorische waardstelling van naoorlogse woonwijken in Nederland*, 2019 (proefschrift TU Eindhoven 2019).
- 2 D. van Gameren, P. van der Putt en A. Kraaij, *Dash 05. The Urban Enclave/De stadsenclave*, Delft 2011.
- 3 Zie voor de naoorlogse realisatie van het AUP: M. Steenhuis (red.), *De nieuwe grachtengordel. De realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam*, Bussum 2016.
- 4 J. Tellinga, *De Grote Verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken*, Rotterdam 2004, 19.
- 5 U. Schwarz (Hrsg.), *Neue Heimat. Das Gesicht der Bundesrepublik*, Hamburg 2019.
- 6 E. Agricola, A. Ouwehand en G.J. te Velde, *De naoorlogse wijk centraal*, Rotterdam 1997, 82; H. Hellinga, *Onrust in park en stad. Stedelijke vernieuwing in de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden*, Amsterdam 2005, 69.
- 7 I. Nio e.a., *Nieuw-West: parkstad of stadswijk. De vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam*, Amsterdam 2016, 12.
- 8 Agricola, Ouwehand en Te Velde 1997 (noot 6), 82.
- 9 Agricola, Ouwehand en Te Velde 1997 (noot 6), 83.
- 10 Van Schagen Architecten, H. Moscoviter en P. Meurs, *De bestaande stad als uitdaging. De methode Van Schagen*, Amsterdam 2006, 83.
- 11 Nio e.a. 2016 (noot 7), 105.
- 12 J.J. Berg, ‘Spanning en Nostalgie. Amsterdam, Geuzenveld, De Drie Bouwmeesters’, in: *Stadscahiers. De transformatie van de naoorlogse stad 2008/2009*, Amsterdam 2008, 63.
- 13 Nio e.a. 2016 (noot 7), 149.
- 14 E. van Velzen, ‘Het ontwerp: een techniek voor de stadsvernieuwing. Enige overwegingen bij de ontwerp-opgave van de naoorlogse stad’, in: *Naoorlogse stad nu*, Den Haag 2002 (bijlage bij *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* nr. 5, 2002, en *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* nr. 6, 2002), 9.
- 15 I. Nio, ‘De verstedelijking van het AUP. Een tweede impuls voor de Westelijke Tuinsteden’, in: I. Nio (red.), *De Tweede Impuls. Vernieuwing van de Westelijke Tuinsteden*, Den Haag 2004 (bijlage bij *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* nr. 4, 2004 en *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* nr. 5, 2004), 6.
- 16 M. de Hoog, ‘Vernieuwing lange lijnen’, in: E. van der Kooij, M. de Hoog en I. Nio, *De culturele kwaliteiten van Amsterdam Nieuw-West. De Tussensstand*, Den Haag 2007; M. de Hoog, *Lange lijnen in Nieuw-West*, Amsterdam 2007, 11.
- 17 A. Vos, *Parkstad. Een veelzijdig perspectief voor de Westelijke Tuinsteden*, Amsterdam 1995.
- 18 R. van Leeuwen, ‘Het AUP en het stedelijk groen’, in: H. Hellinga en P. de Ruijter (red.), *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar*, Amsterdam 1985, 190; Vos 1995 (noot 17), 104-106.
- 19 Vos 1995 (noot 17), 73, 97
- 20 Vos 1995 (noot 17), 105.
- 21 H. Hellinga, *Onrust in park en stad. Stedelijke vernieuwing in de Amsterdamse Westelijke Tuinsteden*, Amsterdam 2005, 126.
- 22 Geciteerd in: Hellinga 2005 (noot 21), 126.
- 23 J. Sabaté Bel en J. Galindo, *De kwaliteiten van de Westelijke Tuinsteden/The Qualities of the Western Garden Cities*, Amsterdam 2000, 15.
- 24 A. Vos, ‘Gebiedsspecifieke innovaties. Cultureel opdrachtgeverschap in de Westelijke Tuinsteden’, in: Nio 2004 (noot 15), 15.
- 25 A. Vos 2004 (noot 24), 12.
- 26 A. Vos 2004 (noot 24), 15.
- 27 Van Velzen 2002 (noot 14), 9.
- 28 D. Frieling, ‘Voorwoord’, in: M. de Hoog, *Lange lijnen in Nieuw-West*, Amsterdam 2007, 7.
- 29 A. Herijgers en E. van Velzen, *De naoorlogse stad. Een hedendaagse ontwerp-opgave*, Rotterdam 2001, 10.
- 30 *Parels van Nieuw West. Cultuur-historisch waardevolle gebouwen van de Westelijke Tuinsteden in kaart gebracht*, Amsterdam 2003.
- 31 J. Sporer, ‘Onbeschermd stadsgezicht van Slotmeer in Amsterdam’, *Cuyppersbulletin* 17 (2012) 1, 16-26; J. Sporer, ‘Stedelijke vernieuwing en bescherming van het naoorlogse erfgoed in Amsterdam-Nieuw-West’, *Cuyppersbulletin* 17 (2012) 2, 35-43; J. Sporer, ‘Waardering en bescherming van naoorlogs erfgoed’, *Cuyppersbulletin* 17 (2012) 3 en 4; 17-31.
- 32 Mens 2019 (noot 1).
- 33 Zie: Stadszaken.nl: ‘Ruimte voor 15.000 woningen in Amsterdam Nieuw-West’. <https://stadszaken.nl/artikel/2218/39-ruimte-voor-15-000-nieuwe-woningen-in-nieuw-west-39> (geraadpleegd 15 mei 2020).

DR. N. MENS studeerde architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en promoveerde in 2019 aan de Technische Universiteit Eindhoven (TU/e) op een proefschrift over de waardering van de Weste-

lijke Tuinsteden in Amsterdam. Sindsdien is zij als onderzoeker verbonden aan de TU/e en daarnaast werkzaam als zelfstandig architectuurhistoricus in Groningen.

APPRECIATION FOR AND URBAN RENEWAL OF THE WESTELIJKE TUINSTEDEN IN AMSTERDAM

NOOR MENS

The Westelijke Tuinsteden (western garden suburbs) in Amsterdam are regarded as a textbook example of the modern urban planning principles propagated in the 1920s and '30s by the modernist Nieuwe Bouwen architects united in Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM). The plan's designer, Cornelis van Eesteren, was chairman of this international movement from 1930 to 1947. The garden suburbs are characterized by an open development of free-standing housing blocks surrounded by greenery and without obvious fronts or backs. The plan broke with the classic urban planning repertoire of continuous street frontages. On the eve of the Second World War, small areas were experimentally filled in with row housing. But the greater part of the Westelijke Tuinsteden plan was realized after the war with central government-dictated social housing, leading to elements of the plan being adapted and filled in accordingly. There was a preference for greater variation, which was achieved by combining straight and L-shaped blocks of housing around courtyards.

In the 1950s and '60s the post-war districts were seen as epitomizing a new way of living: light and fresh air flowed through dwellings surrounded by greenery. By the 1990s, those dreams appeared to have evaporated. An ageing population, a gradual exodus of residents, decay and declining public safety made it imperative to intervene. The liberalization of the housing market

and the government's desire to reduce the proportion of social housing forced housing associations to become market-oriented property developers. In many instances this resulted in demolition and new-build.

Initially there was scant respect for the cultural-historical values embodied by both the spatial plan and the social housing to be found there. On occasions this resulted in the implementation of demolition-new-build plans whose underlying architectural and urban design principles were diametrically opposed to those of the original plan. One extreme example of this is Noorderhof (1995-1999), designed by Krier Kohl Architecten. Starting with that project, this article examines a series of urban renewal plans that together have altered the appearance of the Westelijke Tuinsteden beyond recognition.

While there was originally greater appreciation for the spatial plan than for its architectural elaboration, this has gradually changed. The article charts how the debates and interventions prompted the realization that these districts actually represent important cultural-historical values that deserve to be protected.

In recent years there has been more consideration given to preserving, renovating and converting the original buildings. Nevertheless, the danger of large-scale interventions in the Westelijke Tuinsteden is far from over.